

УДК 929 Чикаленко:[631/635+636]

DOI: 10.26661/swfh-2018-51-015

«Розмови про сільське хазяйство» Є. Чикаленка як джерело в контексті «матеріальної тканини нашої історії»

М.М Рогожа

*Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини,
rohozhamt@ukr.net*

Ключові слова:

Євген Чикаленко, науково-популяризаційні книжки, поради та рекомендації, рослинництво, тваринництво, джерело.

Найвний інтелектуальний спадок видатного громадського діяча, мецената та публіциста Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861-1929) дозволив провести контекст-аналіз оригінального за змістом та формою оприлюднення видання «Розмова про сільське хазяйство» (1897, Одеса, перевидання в 1910-1912, Санкт-Петербург) у п'яти книжках. Воно підготовлене на основі власного досвіду господарювання у формі діалогу із співбесідником. Підкреслено, що «Розмови...» за своїм значенням вийшли за межі аграрного сектору, набули загальноісторичного значення, оскільки виявляли популяризаторську та просвітницьку домінанти внутрішньої сутності Є. Чикаленка; його бажання допомогти своєму народу не тільки матеріально, але й думкою, порадою та дією. Водночас, вони сприйняті як конструктивне та продуктивне джерело з історії України, відомостей про розвиток економіки, шляхи сполучення, якими вивозили зерно та іншу сільгосппродукцію на експорт. Ввозилися високопродуктивні породи коней, великої рогатої худоби, овець і свиней, а також сорти рослин. У підсумку варто підкреслити, що «Розмови...» сприйняті як джерело відомостей про «матеріальну тканину нашої історії».

«Conversation about agricultural household» E. Chykalenko as a source in the context of «the material canvas of our history»

M. Rogozha

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Key words:

Yevhen Chykalenko, scientific-popularization books, advices and recommendations, plant growing, animal husbandry, source.

The intellectual heritage of the outstanding public figure, philanthropist and publicist Yevhen Harlampijevich Chykalenko (1861-1929) made it possible to conduct a context analysis of the original content and form of material disclosure. He was into the publication of the «Conversation about agricultural household» (1897, Odessa, reprinting in 1910-1912, St. Petersburg) in five books, which were prepared on the basis of their own experience of management in the form of dialogue with the interlocutor. The books were collected together, in the range of a consistent change in related areas of the agricultural sector. The first book examines the meaning of black steam, tools for its care through the system of crop rotation. In the second - the question of animal husbandry: breeds of horses, cattle, pigs, sheep, mainly of European origin. The third concerns natural hayfields as the first sown herbs (alfalfa, esperant, clover), corn and beet (fodder), technology of sowing, care and harvesting. Fourth book is about grape cultivars, peculiarities of cultivation, various varieties, their importance for nutrition and wine production. The fifth one deals with the issues of foundation and growing the garden, caring about it; berries, grafting trees, varieties for drying and fresh consumption. Of course, «Conversations...» in their significance increased beyond the agrarian sector, they acquired a general historical significance. This book showed the popularization and educational dominants of the internal nature of E. Chykalenko; his desire to help his people not only materially, but also with thought, advice and action. At the same time, they are perceived as a constructive and productive source in the history of Ukraine, which is able to provide information on the development of the economy, the ways of connecting, in particular, the railways,

which were exporting grain to Odessa and other agricultural products for export. In the same time, were imported highly productive breeds of horses, cattle, sheep and pigs, as well as highly productive varieties of plants. As a result the publication of five books «Conversations ...» is perceived as a source of important information about the «Material canvas of our history.»

Життєвий шлях і громадське служіння Україні її Великого громадянина Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861-1929) у різних іпостасях: визначного громадського діяча, публіциста, видавця, благодійника, мецената української культури, агронома та землевласника, назавжди залишилися в її історичній пам'яті [1].

Свідомо не зупиняємося на дослідженнях життєвого шляху, аспектах громадської діяльності, питаннях матеріальної та моральної підтримки української культури та видавничої справи, публіцистики, які достатнього ґрунтовно та різносторонньо розкрили істинну сутність Великого громадянина. Найперше це зробив Д. Дорошенко (1934), який був знайомий і зустрічався з Є.Х. Чикаленком, у пізнішому часі В. Кубійович (1955) помістив відомості про нього до зарубіжного видання «Енциклопедії українознавства». Лише з набуттям Україною незалежності почалося відновлення історичної пам'яті про Євгена Харлампійовича Чикаленка. Серед авторів ґрунтовних досліджень: В. Панченко (2001, 2012), І. Старовойтенко (2009), С. Іваницька (2011), Л. Гаврилюк (2013), О. Горобець (2017) та низка інших авторів. Водночас, окремо наголошуємо на особливому значенні певною мірою енциклопедичного, на доступному для розуміння широкого загалу рівні, видання «Розмова про сільське хазяйство» (5 книжок) [2, 3, 4, 5, 6]. Воно вийшло у світ в Одесі 1897 р., видано українською мовою, потім неодноразово повторювалося через сприяння Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг, зокрема, вийшло у С.-Петербурзі впродовж 1910-1912 рр. транслітероване російською. Видання сприймається ґрунтовним джерелом відомостей агрономічного характеру з різних напрямів галузі рослинництва та тваринництва, водночас, рівною мірою виявляє ознаки цінного джерела відомостей щодо стану соціокультурного простору тогочасної України, думок і суджень її громадян. Аналіз публікацій згаданих та інших вчених виявив, що окремого дослідження видання «Розмов про сільське хазяйство» у джерелознавчому аспекті не проводилося. Лише І. Старовойтенко (2009) констатує зауважила, що у листах до Б. Грінченка та листуванні з П. Стебницьким відображено у цьому

напрямі діяльність Євгена Харлампійовича: «Цей матеріал дає підстави для висновків про важливість популяризаторсько-просвітницької діяльності Є. Чикаленка» [1, с. 63]. Серед сучасних оцінок «Розмов...» знайдена та сприйнята як публіцистична наступна: «Нині можна сказати, що Євген Харламович по тій порі створив справжню енциклопедію хазяювання на землі. І видав її півмільйонним накладом! Фактично роздав її кожному господарнику. Що вельми важливо – видана вона була, хоч і з неймовірними потугами, але саме українською мовою»¹ [7]. Пізніше, згадуючи про донесений до маси селянства досвід хазяювання у Перешорах², а потім у Кононівці³, Великий громадянин писав: «За ті свої книжечки я одержав від сільськогосподарських товариств дві великі срібні⁴ й одну золоту медалі» [8]. Тому оцінка «Розмов...» як джерела щодо відомостей про формування прагматичного аграрного простору в контексті «матеріальної тканини нашої історії» України становить основу статті.

Потрібно пам'ятати, що Євген Харлампійович успадкував від покійного батька значне землеволодіння у згаданих вище Перешорах. Фактично єдина опублікована згадка про маєток Чикаленків, як середовище формування особистого значного агрономічного та зоотехнічного досвіду, фактично передової агрокультури на основі здобутих самоосвітою відомостей, вміщена була до спеціалізованого видання «Ілюстрований путівник Південно-Західними казенними залізницями (1899). У ньому, зокрема, зазначено: «Маєток цей, що має 2 000 десятин, один із найкращих у

1 Перше видання (1897 р.) було схвалено Вченим комітетом Міністерства землеробства та державного майна та допущено Міністерством народної освіти в бібліотеки учительських семінарій, в учительській бібліотеки початкових училищ і в безкоштовні народні читальні та бібліотеки.

2 Перешори, нині – село в Подільському (кол. Котовському) районі Одеської області, в ньому народився Є. Чикаленко, там було землеволодіння його батьків (2 000 га).

3 Кононівка, нині село Драбівського району Черкаської області, сюди переїхав Є. Чикаленко у 1899 р., придбавши помістя Лукашевичів.

4 Встановлено, що Харківське сільськогосподарське товариство у 1900, а Катеринославське (на виставці) у 1910 рр. «преміювали» автора «Розмов» великими срібними медалями.

Херсонській губернії в сенсі застосування інтенсивної культури; у ньому є завод коней..., а також завод сірої української худоби. Крім того, влаштовано розсадник лісових порід: акації, ясеню, клену, ільма; щорічно засівається та засаджується 5 десятин лісу»⁵ [9].

Аналіз текстів п'яти книжок видання «Розмова про сільське хазяйство» дозволив оцінити їх цілісно та сприйняти циклом науково-популярних видань, об'єднаних спільною ідеєю та вмотивованим з боку Є. Чикаленка бажанням допомогти середньостатистичному середньої заможності селянину вести прагматичне сільське господарство. На зламі XIX-XX століть це означало вести господарську діяльність на сучасному рівні з урахуванням європейського досвіду щодо рослинництва та тваринництва, оскільки не існувало заборони на ввезення та використання зарубіжної аграрної літератури та зарубіжної сільськогосподарської техніки та реманенту. Навпаки, такі дії навіть заохочувалися через різні сільськогосподарські товариства та їх періодичні видання. Наприклад, журнал «Хуторянин» – орган Полтавського товариства сільського господарства, постійно публікував відомості про сорти зернових та породи тварин, котрі можна придбати через відповідні фірми, а також рекламні проспекти фірм, котрі торгували сільськогосподарськими машинами та реманентом зарубіжного виробництва. Торгували ним і спеціальні склади повітових земств.

Останнє твердження дозволило сприйняти й оцінювати «Розмови...» співставними з часом написання та актуальними до тогочасних земельно-правових форм господарювання, адже авторські викладки та твердження акумульовано в ґрунтовні та систематизовані, з опорою на особистий досвід господарювання, знання. Вони вбачаються отриманими завдяки навчання на природничому відділенні фізико-математичного факультету Харківського університету, самоосвіті та наступній практичній роботі у власному землеволодінні. Окрім того, Євген Харлампійович, народившись і вирісши у середовищі с. Перешори, добре засвоїв стиль мовлення та форми спілкування серед селян, відповідно, текст вибудований у діалогічній манері спілкування – його постійним співрозмовником став «заможний та поважний хазяїн», – автор також широко використовував у текстах усе доступне йому багатство мовленнєвої культури українців. Придбання маєтку в с. Кононівка, переїзд усієї родини та спілкування з полтавськими селянами з різних питань, істотно

розширили мовленнєву базу автора, що знайшло свій вияв у текстах. Серед іншого, у Щоденнику знаходимо імена отих двох селян-землеробів з Кононівки, з якими він часто розмовляв, у ході таких розмов, як уявляється, відбирав незрозуміле селянському розумові, осмислював його та вносив у доступній формі додатками до раніше опублікованого та сприяв виданню доповнених книжок. Про своїх селян-співрозмовників написав так: «Увечері прийшли до мене посидіти, порозмовляти мої приятелі кононівські селяни Павло Малинка та Роман Кобізький. Обидва вони самоучкою вивчилися грамоти, багато прочитали з моєї бібліотеки книжок переважно історичних і сільськогосподарських і дечого навчилися з книжок, бо хазяйство ведуть у порівнянні з іншими далеко прогресивніше...» [10, с 40].

За наслідками аналізу книжок згаданого циклу, нами в цілому відзначено наступне. До змісту книжок вміщено різноманітні відомості про засуху в умовах південного степу, особливості часу оранки (чорний пар та плодозмін), вони зібрані до 1-ої книжки; до 2-ої поміщено достатньо різноманітні дані щодо худоби, зокрема, коней, скотини, свиней та овець. Наступні книжки мали спрямування переважно рослинницьке: зміст третьої стосувався сіяних трав, кукурузи та буряків, їх вирощування, четверта стосувалася вирощування культури винограду в умовах Степу. П'ята книжка присвячена практичним порадам для тих селян, хто вирішить зайнятися плеканням саду чи веденням садівництва. Узагальнений аналіз усіх книжок видання дав підстави стверджувати про наявний у Є. Чикаленка талант публіциста, популяризатора сільськогосподарських знань і просвітителя українського народу.

Передбачаючи провести у майбутньому окрему джерелознавчу розвідку стосовно видання «Про засуху (чорний пар та плодозмін)» (книжка 1-ша), оскільки її зміст виявив окремі проекції на нинішню агрокультуру, зокрема, у частині дотримання сівозмін, автор зосереджує увагу на аналізові наступних видань, зокрема, видання: «Худоба: коні, скотина, свині та вівці» (книжка 2-га), зміст котрого також викладено у формі діалогу з сільським хазяїном під час відвідування сільськогосподарської виставки, влаштованої у Києві.

У перший день огляду виставки коней, Є. Чикаленко, ведучи свого співбесідника Івана Карповича та розмовляючи з ним, відзначив, що серед них розрізняють породи верхових (арапська, англійська), вазових (бельгійська, першеронська, суфолкська та клайдесдальська), господарських (арденська, шведська, датська та битюзька),

⁵ В статті збережено написання термінів мовою на рубежі XIX-XX ст.

каретних або шорних (угорська), рисистих (орловська), монгольських (киргизка, башкирська, калмицька). У підсумку підкреслив: «Од породи, од крові багато залежить, а ще більше залежить від виховання, від харчів» [3, с. 15]. Цим самим підкреслив, що поєднання генетичних факторів, підсилених фенотипічними, дасть змогу вивести породу, необхідну для роботи в господарстві. Водночас, звернено увагу, що Є. Чикаленко для ведення господарства вказував породи коней близько-східного, німецького, англійського та французького походження, чим підкреслив сталі економічні зв'язки держави з європейським зарубіжжям.

Для скотини, яку оглядали другого дня, відзначив породи молочні, м'ясні та робочі. Серед молочних назвав голандську, ангельнську, джерзейську та альгауську. Звернув увагу на екстер'єр корів голандської породи та її молочність до 300 відер за лактацію. Від голандських бугаїв в Архангельській губернії вивели холмогорську породу. На виставці джерзейська та альгауська породи відсутні. Ангельнська порода схожа з т. з. німецькою, яку німці-колоністи розводять на Херсонщині та Катеринославщині. Найкращою м'ясною породою є шортгорнська, виведена в Англії. Бугаї у дворічному віці при добрій годівлі важать по 40 пудів (640 кг). нормандська м'ясна порода за будовою тіла схожа на шортгорнську, але схрещування з місцевими в обох випадках безперспективне, оскільки помісі не наслідують батьківських ознак. Сіра українська порода, як робоча, на яку звернули увагу, вже не має усіх ознак статі, властивих часам чумакування, але добрий завід цієї породи можна бачити у Дібрівському заводі (тепер Миргородський р-н Полтавської обл., авт.) та кількох інших. Воли сірої української породи терплячі, легкі на ходу і не ліниві. Далі розмова зайшла про потребу вивести найкращу українську, тому автор розповіді зауважив, щоб вивести «... кращу породу, треба багато часу, багато праці, треба, щоб не одне покоління добиралось на завод» [3, с. 29]. Оглянули також швицьку (швейцарську) та симентальську (бернську) породи. Вони дають до 200 відер молока та достатньо м'яса (у майбутньому сформується молочно-м'ясний напрям розведення). Вечорами тривали розмови про особливості утримання телят, корми, випоювання телят молоком, хвороби ВРХ.

Наступного дня оглядали породи овець: шпанку (розведення переважно: Таврія, Катеринославщина, Херсонщина), волоську (Поділля та Херсонщина), цигайську та чушку (Бессарабія), решетлівську (Полтавщина). Окрім того, оглянули овець романівської породи (Ярославщина) та каракуль-

ських (Туркестанський край). У розмові обговорили особливості вовни, смушків, вигодовування та утримання ягнят. Автор підкреслив, що вирощування каракульської та романівської порід овець відрізняється, оскільки з ягнят першої одержують смушки, а з шкурок шестимісячних ягнят другої шиють найтепліші кожухи. Як мудрий господар, радив тримати овець, економічний ефект від вирощування у хазяйстві, для більшої переконливості, Є. Чикаленко зосередив у приказці: «З вівці кожух і свита ще й губа сита» [3, с. 44].

Знання річного циклу життя дало змогу переконати співбесідника при огляді виставки свиней, що найкращі поросята народжуються ранньою весною та у Спасівку, при врахуванні віку статевої зрілості свиноматки. Показав йоркширську породу з Англії, при якісній догляді та годівлі вага становить до 20 пудів, не боїться холодів, але боїться спеки. Беркширська порода чорної масті, менша, не вередлива до корму, не боїться холоду та спеки. Євген Харлампійович вважав, що беркширська порода краще підходить для дрібних селянських хазяйств. Цими ж якостями та витривалістю відзначається тамворська порода.

Завершивши огляд змісту другої книжки, варто підкреслити, що автор порушив важливе соціальне питання – добробут селянської родини та показав шляхи, котрими можна досягнути родинних статків і мати прибутки; розповідаючи про ведення різних напрямів у тваринництві, формував економічне мислення хазяїна, вчив «мужицькій арифметиці» на простих прикладах, але через працю; нарешті, відкривав, через працю та прибутки від неї, прагматичні можливості для розвитку селянської родини.

Досягнувши глибоких знань у тваринництві, Є. Чикаленко добре розумів, що саме рослинництво забезпечує кормову базу для успішного вирощування сільськогосподарських тварин. Тому третя книжка й присвячена питанням найперше вирощування кормів для тварин. Починається вона з того, що автор у передмові повідомив, що вважає за необхідне розповісти про власний досвід вирощування сіна з сіяних трав, кукурузи та буряків, вмотивувавши причини такого підходу.

Перше. Рослини, які будуть коситися на сіно для годівлі тварин, він поділив на злакові та бобові сіяні трави за споживчими ознаками. Злакові: овес, могогар, перій, костир, тимофіївка, райграс. Бобові: віка, віка волохата, люцерна, еспарцет, клевер червоний, к. білий і к. шведський. Всі вони йдуть на корми.

Друге. Кукуруза на території Херсонщини та Бессарабії сіється практично постійно, навіть

найбідніші сіють десятину-другу, великі землеволодіння – навіть 200 десятин, виходять з того, що її зерно корисніше за жито, ячмінь або овес, водночас, вона не боїться посухи. Кукурудзу вирощують на зерно, з якого потім роблять дерть, на зелений корм та силосують. Восени пуд кукурузи в качаних коштує 25 коп., а весною пуд обмолоченої – 50 коп. Цим автор підкреслив економічну доцільність посівів кукурузи на зерно, оскільки й стебло також використовується на корм, а відходи на паливо; тому наголосив – в цілому виходить, що десятина кукурузи може дати прибутку до 100 руб. З погляду агротехніки вона добре очищає поле від бур'янів. Виходячи з власного досвіду, описав технологію використовуваного ним посіву кукурузи, яка сприйнята близькою до технологій посіву 60-х років ХХ ст., а за густотою посіву в рядках – до сучасних.

Третє. Буряки. Значення велике: харчується населення, виробляється цукор і використовується на корм тваринам, птиці. Окрім того, один з кращих попередників для зернових. Стосовно вирощування кормових буряків наводить прикметні та значимі деталі: оранка під їхній посів лише осіння, ґрунти вибираються кращі, вносять добрива, ґрунт має вигрітися, використовують насіння сортів обендорфський або екендорфський (Німеччина), сіють краще рядковою сівалкою. Після сходів роблять два прополювання, друге, для формування густоти рослин в рядку. Збирають якомога пізніше, але до осінніх дощів або морозів. Годівля домашніх тварин кормовими буряками дає істотний приріст ваги та надоїв молока. Ці характеристики роблять кормові буряки незамінним продуктом годівлі сільськогосподарських тварин. У підсумку: «... сіяні трави, кукуруза та буряки... вони корисні в господарстві не тільки тим, що дають багато хорошої паші, а ще й тим, що під ними земля відпочиває, набирається сили і після їх дуже добре родить всякий хліб. Під злаковими травами поле відновлюється так само, як під сінокосами, бобові трави своїм довгим коренем збагачують, удобрюють верхній шар землі, а кукуруза та буряки виправляють поле та очищають його від бур'янів» [3, с. 39-40].

У четвертій книжці, котра стосується культури винограду в умовах Півдня України, текст також подано у форму діалогів. Спочатку це розмова з селянином з-під Тирасполя, який перед Пречистою привіз продати або обміняти на зерно вирощений ним виноград. Розмова виявилася тривалою, у підсумку в Є. Чикаленка сформувалося переконання у необхідності введення в помісті культури винограду. Реальну допомогу

надала повітова управа земства, – вона мала спеціаліста-агронома. Розмова з агрономом йшла у практичному руслі: як підготувати ґрунт, як підготувати канали під посадку. Для посадки управа виписувала якісні французькі сорти, то агроном рекомендував їх придбати. Повернувшись, Є. Чикаленко особисто розбив виноградник, вийшло, що потрібно посадити 539 кущів. До Покрови ділянка було готова. Весною наступного року агроном привіз лози для висаджування. Сорти Шасла, червоний, білий і мускатний. Червоний і мускатний – винні, а білий – столовий. Агроном керував посадкою. Потім щовесни приїздив і керував обрізуванням лохи другого, третього, четвертого та п'ятого років посадки, звернув вагу на необхідність підрізування ранньою весною, інакше виноград «плакатиме»... Далі автор повідомляв, що на першій врожай запрошував людей з села коштувати виноград і заохочував їх садити, надавав посадковий матеріал. Наприкінці дав економічні розрахунки від продажу винограду, чим підкреслив вигоду від заняття виноградарством.

П'ята книжка присвячена саду та веденню садівництва в умовах Лівобережного Придніпров'я. Вона написана за результатами догляду за старим садом попередніх власників Кононівки – Лукашевичів – і посадкою нового. Кононівський сад, за спогадами доньки Є.Чикаленка – Ганни, батько насадив найпершим у новопродбаному помісті. Далі вона вказала: «Результати своїх садівничих занять і спостережень він виклав у п'ятій «Розмові про сільське хазяйство», яка й мала назву «Сад» і виходила у С.-Петербурзі в 1903,1905, та 1908 рр., протягом тривалого часу вона була вельми популярною серед садівників» [11, с. 37]. За своєю внутрішньою композицією, напрямом призначення вона близька до четвертої книжки, оскільки, поряд з практичними рекомендаціями з висаджування дерев і догляду за старими і пізніше посадженими деревами, виявилася переповненою бажанням показати користь і економічну доцільність вирощувати продукцію виноградарства та садівництва, популяризувати в народі культуру рослинництва та показувати йому дорогу до кращого життя.

У підсумку варто зазначити, що знайомство зі змістом «Розмов...» істотно розширило наші уявлення про громадське служіння Є.Чикаленка та сформувало стійке переконання, що це видання сприйнято потужним і переконливим джерелом щодо відомостей про формування прагматичного аграрного простору в контексті «матеріальної тканини нашої історії».

Джерела та література

1. Старовойтенко І. Євген Чикаленко : людина на тлі епохи : Монографія. Київ : Темпора, 2009. 544 с.
2. Чикаленко Є. Про засуху (чорний пар та плодозмін). Кн. 1. 5-те вид., виправл. і доп., з 6 мал. Санкт-Петербург : Ел. тип. Н. Я. Стойковой, 1910. 50 с.
3. Чикаленко Є. Худоба: коні, скотина, свині та вівці. Кн. 2. 4-те вид., доп., з 20 мал. Санкт-Петербург : Ел. тип. Н. Я. Стойковой, 1910. 51 с.
4. Чикаленко Є. Сіяні трави, кукуруза та буряки. Кн. 3. 2-ге вид., доп., з мал. Санкт-Петербург : Ел. тип. Н. Я. Стойковой, 1902. 40 с.
5. Чикаленко Є. Виноград. Кн. 4., з мал. Санкт-Петербург : Ел. тип. Н. Я. Стойковой, 1901. 40 с.
6. Чикаленко Є. Сад. Кн. 5., 36 мал. Санкт-Петербург : Ел. Тип. Н. Я. Стойковой, 1912. 78 с.
7. Олександр Горобець. Кумир українців дід Чикаленко. URL : <http://blog.liga.net/user/ogorobets/article/27642.aspx> (19. 12. 2017).
8. Чикаленко Є. Х. Спогади (1861-1907) : док.-худ. вид. Передм. В. Шевчука. К.: Темпора, 2003. 416 с.
9. Перешори. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Перешори> (19. 12. 2017).
10. Чикаленко Є. Щоденник. Т. 1. (1907-1917). Київ : Темпора, 2004. 428 с.
11. Чикаленко Є. – будитель української нації (До 150-річчя від дня народження) / упор. Н. І. Миронець, В. М. Пісчун, І. М. Старовойтенко. Київ, 2014. 400 с., іл.